

TÜRKÇENİN KARAPAPAK-TEREKEME AĞZINDAKİ ESKİ İZLERİ

Fatma ÖZKAN*

Özet: Karapapak-Terekemeler, Türkiye, Azerbaycan, Rusya Federasyonu ve İran'da varlığını sürdüren Oğuz grubuna mensup bir Türk boyudur. Orhun Türkçesinden itibaren Karahanlı, Harezm-Kıpçak, Çağatay ve Oğuz Türkçesine ait pek çok arkaik kelime, deyim ve atasözü ya orijinal şekliyle ya da küçük fonetik ve semantik farklarla Karapapak-Terekeme Türklerinin ağzında günümüze kadar yaşamaya devam etmiştir. Özellikle Türkçenin tarihi metinlerinden *Divanü Lüğati't-Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Codex Cumanicus* ve *Dede Korkut Destanları* gibi eserlerde geçen, ancak bugün pek çok yazı dilinde kullanımdan düşmüş Türkçe kelimelerin sözü geçen ağzda mevcudiyeti, dil ve kültür tarihi araştırmaları bakımından önem arz etmektedir. Biz bu makalemizde Karapapak-Terekeme ağzındaki arkaik kelimeleri fonetik şekilleriyle alfabetik olarak verdikten sonra Türk dilinin tarihi ve yaşayan lehçeleriyle kaleme alınmış eserlerdeki örnekleri ve karşılıkları göstermeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Karapapak-Terekeme Ağzı, arkaik kelimeler, kumarı, öçüşmek, eymenmek, küsenmek vb.

Ancient Traces of Turkish Language In the Dialect of Karapapak-Terekeme

Abstract: Karapapak-Terekeme people are the descendants of the Oghuz Turks that have continued to exist in Turkey, Azerbaijan, Russian Federation and Iran. As of the language of Orkhon Turkish, lots of archaic words, idioms and proverbs belonging to Kara-Khanid Khanate, Harezm- Kypchak, Chagatai and Oghuz Turkish have persisted in the dialect of Karapapak-Terekeme Turks either in their original form or with small phonetic and semantic differences. Especially, the existence of many Turkish words in the Karapapak-Terekeme dialect, which are not used in the written language today, but were widely used in the historical texts of Turkish language including the *Divānu l-Luġat al-Turk*, the *Kutadgu Bilig*, *Codex Cumanicus* and the *Book of Dede Korkut*, is significant in terms of language and cultural history researches. In this article, after alphabetically presenting the archaic words in the dialect of Karapapak-Terekeme in their phonetic forms, we will try to present examples and their counterparts from the Turkish works written in its historical and living dialects.

Keywords: Karapapak-Terekeme dialect, archaic words, kumarı, öçüşmek, eymenmek, küsenmek, etc.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi.

Karapapak-Terekeme ağzında, arkaik tabir ettiğimiz en eski Türkçenin söz varlığına ait şekiller ve kelimeler yer almaktadır. *Divanü Lügati't-Türk, Kutadgu Bilig, Codex Cumanicus* ve *Dede Korkut Destanları* gibi eserlerde geçen, ancak bugün pek çok yazı dilinde kullanımdan düşmüş Türkçe kelimeler, Karapapak-Terekeme ağzında, özellikle deyim ve atasözlerinde yaşamaktadır. “Yağıdan yay uzunu”, “Anasından azan, atasından tezen”, “Ayağı büdremek”, “Kırk eveçi yığılsa, zor doğurandadı” gibi kalıp ifade ve tabirlerde Eski Türkçeye ait dil malzemesi varlığını sürdürmektedir. Söz konusu ağzıda, bir takım ses ve anlam değişikliklerine uğrayarak Eski Türkçeden günümüze kadar gelen kelimelerin arasında, /ş-/ ve /z-r/ denliğinin örneği olup Moğolcadaki şekillerle akrabalık arz edenlerinin yanı sıra, Dede Korkut Destanlarının söz varlığı ile ilgili olanları da vardır. Biz bu yazımızda, başta Türkiye Türkçesi olmak üzere diğer Türk lehçelerinde kullanımdan düşmüş olan arkaik kelimeleri fonetik ve semantik bakımdan incelemeye çalışacağız. Burada şunu da belirtmeliyiz ki, söz konusu ağzıda var olan arkaik kelimeler bizim yazımızdaki örneklerle sınırlı değildir. Her biri dil ve kültür tarihi bakımından önem arz eden arkaik kelimeleri Karapapak-Terekeme ağzındaki fonetik şekliyle alfabetik olarak verdikten sonra tarihi eserlerdeki örnekleri ve karşılıklarını da göstereceğiz

aç-

“acıkmak”.

(<āç-)Türkiye Türkçesinde “acıkmak” şeklinde bulunan bu kelimenin Karapapak-Terekeme ağzında Orhun Türkçesindeki *aç-* biçiminin yaşıyor olması ilginçtir Nitekim Orhun Yazıtlarındaki “açsar: tosık: ömez: sen (BK K 6, 30).” örneğindeki “*aç-*” fiili bu ağzıda muhafaza edilmiştir.

ağrı-

“hastalanmak”.

Hastalanmak anlamına gelen “ağrımak” fiili Runik harfli Eski Türkçe metinlerde aynı anlamda, hemen hemen aynı ses değerlerine sahip olmak suretiyle *ağrımak* biçiminde geçmektedir. Bugün Türkiye Türkçesinde başı, dişi, karnı, midesi vs. ağrımak şeklinde kullanıldığı halde, Karapapak-Terekeme ağzında, tıpkı Köktürkçe metinlerdeki gibi genel olarak “hastalanmak, hasta olmak” karşılığında yaşaması dikkat çekicidir “ Ul(u)ğ: oğl(u)m: (a)ğr(ı)p: yok bol(u)ça: kuğ: s(a)n(ü)g: b(a)lb(a)l: tikä: birt(i)m (BK G 9, 52)”. Anadolu ağızlarında bu fiil anlam daralmasına uğrayarak sadece hayvanlar için hastalanmak anlamında işletilmektedir. Bu hastalığın sıcağın etkisiyle oluştuğu belirtilmiştir (Kaçar, Harmandalı, Eşme-Uşak; Bozan-Eskişehir; Kurşunlu- Çankırı; İbik, İskilip-Çorum; Bektaşlı, Boğazlıyan-Yozgat; Niğde DS I, A, 110-111). “Ağrıñ alam”, “ağrıñ alēm”, “ağrıñ alım (Azeri köyleri-Amasya; İrişli, Bayburt; Sarıkamış-Kars)” Yalvarma ve yakarmada ‘senin yerine ben hasta olayım’ anlamında kullanılır. “Ay balam ağrıñ alam DS I, A, 110-111)”.

ajıh (<aççıg/açıg)

“öfke”.

TÜRKÇENİN KARAPAPAK-TEREKEME AĞZINDAKİ ESKİ İZLERİ

Karapapak-Terekeme ağzında “ajıđı tutmađ”, “ajıđı gelmeyk”, “ajıđı çıhmađ” şekillerinde işletilen kelimenin temel anlamı, “kızmak”, “öfkelenmek”tir. Kutadgu Bilig’de “kālı teñrilik iş tutunsa özün yūkin /yūđ açıđ kılma tūgme yüzūñ (KB 4204)”; şeklinde geçen kelime Dede Korkut Kitabında “Yalançı ođlı Yaltađuđūñ acıđı tūtdı, aydı. DKK 143)” biçiminde kaydedilmiştir.

Anadolu ağızlarında bu kelimenin “üzülmek”, “acı duymak” “için için yanmak” “kederlenmek” “sızılanmak” karşılığında “acışmak”, “acışmağ” ve “acışmek” şekilleri geniş bir çevrede varlığını sürdürmektedir (Afşin, Elbistan-Maraş, Reyhanlı, Kırıkhan, Amik Ovası Türkmenleri-Hatay; Kayseri; Nevşehir, Ermenek ve köyleri-Konya; Silifke, Mut köyleri- İçel; ve devamı; “canı yanmak” karşılığında Eynesil, Görele- Giresun; Kilis; Maraş; Zara-Sivas; Avşar aşireti, Fakıtekinliği Pınarbaşı- Kayseri DS I, A, 53).

añarı (<añaru)

“öte, öte taraf, öteye”

Karapapak-Terekemelerde “añarı-beri” gibi ikilemeli kullanımı da vardır. Daha çok “añarı getmeğ”, “añarı durmağ” biçiminde işletilmektedir.

Tarihi Türk lehçelerinde, añaru/iñaru/iñarı/narı gibi varyantlarına rastlanan kelimenin çağdaş Türk lehçelerinden Tatar Türkçesinde, “*andan añaru*”dan kontaksiyona uğramış “ondan sonra” karşılığında yaşayan “anarı (TTAS 59)” şekli de vardır.

“öñre kađanđaru sülelim temiş añaru sülemeser (TY 20-21).”

naru “bir taraf, yan, bir yana; nere, nereye” (DLT I 199-6; II 140-9; III 223-16);
añaru/iñaru/iñaru (ADPT 190).

añarı “itibaren, -den beri(ye ve zaman); -den doğru, yönünden, tarafından; karşı taraf, karşı yaka; öteye, öte taraf, öte (DS, 252)”.

azmađ (<az-/yaz-)

“yolunu şaşırmağ, doğru yoldan çıkmak, yolunu kaybetmek”.

“azmışlarka yolçı yerçi boltuñuz (TT III : 69);

“aya yolda azmış başı tezzinük/ayı sewme dünyag tüpi ol üyük (KB: 3089);

“ol yol azdı (DLT :173); (ADPT 279); (DTS. 72); (ESTY. I: 98);

azmak (II) “yolu kaybetmek, yolu şaşırmağ” (TS I: 351);

azmak/azmağ “yolunu kaybetmek, şaşırmağ, kaybolmak (DS I. 441).”

büdre-<büdiri-

“ayağı sürçmek, ayağı kaymak”.

Dede Korkut Kitabında kelime, büdirmek ve büdrimek şeklinde geçmektedir (DKK I, I 94-35; 115-66; 176-154). Abdülkadir İnan, “*Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere ve Kelimelere Ait Notlar*” başlıklı yazısında, okunuşunda ve anlamlandırılmasında kesinlik olmayan bazı kelimeler hakkındaki görüşlerini ortaya koymuştur. Dede Korkut Destanlarının sonunda ozanın hana ettiği duaların bir

kısımında, “çaparken ağ boz atıñ büdrimesün (DKK I 94-35; 115-66; 176-154)” cümlesinde, destanları ilk defa yayımlayan Kilisli Muallim Rıfat ile ilk olarak tercüme eden Barthold tarafından “büdermek” okuyuşuyla alınan fiilin anlamı açıklanmamıştır. Abdülkadir İnan, yazısında buna dikkat çeker ve söz konusu kelimenin anlamını Radlov'un lügatindeki “sürçmek, kaymak” anlamına gelen “büdermek (Радлов, 1911:1900)” karşılığıyla açıklar. İnan, ayrıca “Ozan'ın duasındaki “Çaparken ağ boz atıñ büdermesün/ yahut büdürmesün” cümlesini, “Koşarken ak boz atın sürçmesin!” şeklinde anlamlandırarak “eski Şaman ilahilerinde bu cümle (dua) aynen mevcut” olduğunu kaydeder (İnan: 1968:174)”.

İnan, bu kelimenin Yakutlarda, atların koruyucu ilahesi Hotoy Homporun'a hitaben söylenen ilahide, “müdürtme” şeklinde geçtiğini de belirtir. Gerçekten de “müdüryü” ve “büdür” kelimeleri Pekarskiy'nin lügatinde, “ayak sürçmek, dizi üzerine düşmek, yanılmak, ayağı takılmak, kaymak” anlamıyla yer almaktadır (YS 581).

Büdermek fiili, bugün Kars'ta yaşayan Karapapak-Terekemelerin ağzında canlı olarak kullanılmaktadır. Büdermek şeklinde işlek biçimde işletilen fiilde hareketle, Dede Korkut Kitabı'ndaki *bdrmsün* yazılışının da *büdüremesün* veya *büdermesün* biçiminde okunmasının daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Çünkü bu kelimenin hem Karapapak-Terekemeledeki *büdermek* biçimi hem de Sahacadaki *büdürmek* veya *büdürtmek* biçimindeki varyantları da bu görüşü desteklemektedir. Karapapak-Terekeme ağzındaki büdermek fiili, muhtemelen büdüremek'ten orta hece ünlüsünün düşmesi sonucunda meydana gelmiştir. “Ayağı kaymak, ayağı burkulmak” anlamıyla Sahacada ve Karapapak-Terekeme Türkçelerinde yaşayan bu fiili köken itibarı ile de burmak/burkmak veya büzmek gibi fiillerle ilişkilendirmek akla yatkın görünmektedir. *Büdermek*, “burkmak, burkulmak, büzmek” fiilleriyle kökteş olmalıdır. Çünkü bütün bu fiillerde “kıvrılmak, bükülmek, büzülmek ve burkulmak” temel anlamı bulunmaktadır.

çıçala barmak

“serçe parmak”.

Kaşgarlı da bu söz aynı anlamda “çıçalak” şeklinde kaydedilmiştir (DLT I, 487-15).

domuşuh

“Asık suratlı, yüzü gülmeyen, memnuniyetsiz”

Eski Türkçede “kuş gagası (DLT I 469-7; EUTS 252; “tüşük KE 142r 10)” anlamında var olan bu kelime Karapapak-Terekeme ağzında mecazen kibrin, kendini beğenmişliğin ve aksi bir ruh halinin yansıması olarak kullanılmaktadır. Karapapak Terekeme ağzında “domuşuh” kelimesi Türkiye Türkçesinde “asık suratlı, suratsız” deyiminin eş anlamlısı olarak işletilmektedir.

dul dules

“kötü kadın, dul”

Tulas “benzi soluk, benzi uçmuş, sarı benizli(KBB 84)”

“Tümen yılda berü tul erdim tulas

Bu tul tını suçlup örün keğtim as (KB 84).”

Terekeme-Karapapak Türkçesinde, “kötü, pespaye, aşağılık ve değersiz kadın” anlamına gelecek şekilde hakaret ve küfür amacıyla kullanılır.

endek döndek

“dönek, bir sözü diğerini tutmayan, değışken ruh hali sergileyen.”

Karapapak-Terekeme ağzında endek-döndek şeklinde ikilemeli kullanılan kelimenin, sadece ilk kelimesinin izlerine Türkçenin tarihi dönemlerinde rastlanmıştır. Kelime, Divanü Lugati't-Türk'te endik “şaşkın” biçiminde geçmektedir (DLT I, 106-1).”

Ayrıca DLT'te “endik er (budala adam)” tabiri de kaydedilmiştir . “Endik uma ewlinkni ağırlar/ Şaşkın konuk ev sahibini ağırlar (DTL, I, 105-28).

eymen-

“çekinmek, ürkmek, ürpermek, hafif bir korkuya kapılmak.”

Karapapak-Terekeme ağzında “korkmak, ürkmek, ürpermek, korkuya kapılmak” anlamına gelen *eymenmek*, Uygur, Karahanlı, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde de, esas olarak “utanmak, hicap duymak, çekinmek” anlamındadır. Eski Anadolu Türkçesi sahasında ise, bugünkü Karapapak-Terekeme ağzındaki anlama yakın sayılabilecek, “çekinmek, korkmak, ürkmek, endişe etmek” karşılığıyla geçmektedir. Kelimenin fonetik ve semantik değışimi, tarihi dönemlerde şöyle bir seyir arz etmiştir:

Eski Uygur Türkçesinde *äymän-* “utanmak, hicap duymak (EUTS 79)”; Karahanlı Türkçesinde *eymen-* “utanmak, çekinmek (DLT I, 270; KB I 5870)”; Kıpçak Türkçesinde ise *emen-/imen-* “utanmak, çekinmek (KTS 110)” şeklinde kaydedilmiştir.

Nitekim Ahmet Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde *eymenmek* fiilini, “äymänmək” şeklinde *Türkische Turfan-Texte VIII (TT VIII, 90)* atıfta bulunarak, “utanmak, hicap duymak” karşılığıyla vermiştir (EUTS 79). A.von Gabain'in yayımladığı *Türkische Tufan-Texte VIII*'in dizininde *eymenmek* fiili “utanç duymak”; *eymenç* ise “utanma, ayıp utanç” anlamıyla yer almaktadır (TT VIII, 90).

Divanü Lugati't-Türk'te “utanmak, çekinmek” anlamıyla “eymendi” maddesi bulunmaktadır. “Ol menden bu işta eymendi/O benden bu işte utandı, ileri gitmişken çekindi (DLT I:270)”. Kutadgu Bilig'te ise kelime şu şekilde geçmektedir:

“Muñar eymenür men ay ilig ıutı

Yoñağlı yonasa bu yalñuk iti. (KB I-5870).”

Ayrıca “çekingen” anlamında bu fiilden türetilmiş “eymenük” kelimesine de ilk defa Kutadgu Bilig'de rastlamaktayız.

“Tapuğsağ ne özkey yine eymenük

Emanet bile bolsa köñli süzük (KB I- 2237).”

Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinden Nehcü'l Feradis'te “eymen-“ fiili “utanmak” ve “korkmak” anlamındadır.

“Men sizke bardım korqa eymenü siz maña korquğumdın eman berdiñiz taķı maña nuşrat bêrdiñiz tedi (NF, 76-14).”

Eymenmek fiili Türkiye Türkçesi Ağızlar Sözlüğü'nde “korkmak, korkuyla canı sıkılmak, ürmek; utanmak sıkılmak, çekinmek” anlamıyla geçmektedir. Derleme Sözlüğünde ise kelime “eymenmek ve eğmenmek” şeklinde iki ayrı varyant biçiminde yer almıştır. “Utanmak, sıkılmak, çekinmek” anlamındaki “eymenmek” Gelendost, Şarkikaraağaç-Isparta; Başköyü-Burdur; Çal-Denizli; İrişli, Bayburt, Selim-Kars'tan yapılan derlemelerde tespit edilmiştir. “Utanmak, sıkılmak, çekinmek” şeklindeki ikinci anlamıyla ise Denizli, Narlıdere-İzmir; Hırkalı, Demirci, Çiğiller, Gördes-Manisa; Çerkeş-Çankırı; Andırın-Maraş; Gürün-Sivas; Yozgat; Keskin-Ankara; Köşker-Kahramanmaraş ve Konya Çevresi; Sülük-Osmaniye; Adana; Marmaris; Turgut-Muğla gibi yörelerden derlenmiştir (DS, 1824).

“*eğmenmek*” fiili ise Yeniköy-Balıkesir; Gürün-Sivas; Karabekir; Yahşihan-Ankara; Bodrum; Milas-Muğla'da delenmiş metinlerde geçmektedir (DS 1824).

Eymenmek, Tarama Sözlüğünde “tevhüh etme, korkmak, çekinmek, endişe etmek ihtiraz etmek” anlamıyla geçmektedir.

“Atasından ve ululardan eymenmedi (TS 1592, Tez. Üni. XV.137-1).”

“Kaķı eymenmiş kimesneye Acem hirāsān der (TS 1592, Deka. XVI. 132-2).”

“Ol kişi kim Rüstem andan eymenür

Rüstem'i ol dahi bir harif sanır (TS 1592, MT, XIV. 78).”

Clauson, “bir şeyden veya birinden çekinmek, utanmak” anlamını verdiği *eymenmek* fiilinin Eski Uygur Türkçesi, Divanü Lugatı't-Türk, Kutadgu Bilig, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesiyle kaleme alınmış metinlerindeki kullanımını örneklerle göstermektedir:

“biroķ amtı bu emgek emgengeli korķsar eymensersen”(ADPT 273).

Hermann Vambery (1878)'nin, Martti Rasanen (1969)'in; Tuncer Gülensoy (2007)'un, Hasan Eren (1999)'in, E. V. Sevortyan (1974)'in sözlüklerinde eymenmek fiili yer almamaktadır. Ancak, Andeas Tietze söz konusu fiili, “korkmak, ürmek, çekinmek, utanmak” anlamıyla Clauson'a atıfta bulunarak kaydetmiştir. Tietze ayrıca bazı örnek cümlelere de yer vermiştir:

“Seyyit eyitdi: ‘Haliyfe başıcün doğru söyle, benden eymenme, iymın ol’ dedi (Ferec 855/1451 v. 213a Tietze 2002: 759).

xımirtxiş

“birinin bir başka kimseye içinde biriktirip dışa vuramadığı öfke, kızgınlık ve düşmanlık duygularının tamamı”.

Kutadgu Bilig’te bu kelime *ķumaru* şeklindedir. “Armağan”, “miras”, “vasiyet” ve “öğüt” anlamında kullanılmıştır.

“Kişidin kişiğe ķumaru söz ol

ķumaru sözüğ tutsa asğı yüz ol (KB 190).”

“Saña sözledim söz ķumaru atı

Unıtma bu sözler köñülke bitı (KB 1341).”

“Çığayķa üledi kör altun kümüş

ķadaşlarķa ķıldı ķumaru öķüş (KB 1150).”

Clauson bu kelimeyi sözlüğünün *xuma:ru:lan-* maddesinde "miras, arta kalan şey, hatıra" anlamıyla vermiştir (ADPT 628). Kaşgarlı Mahmut *ķumaru* olarak kaydetmiş, “Andaç olarak verilen mal; ölen büyük bir adamın malından hakana ayrılan güzel parça; uzağa giden adamın hısımlarına bıraktığı mal” ve “miras” karşılıklarını vermiştir. “Bunu atamdan ķumaru buldım (Bunu atamadan miras buldum. DLT I 445-20). Ayrıca, Divanda “mirasa konmak” manasında “ķumarulanmak” fiili de bulunmaktadır “Er ķumarulandı (Er mirasa kondu, DLT III, 205-17).”

Rabguzi’nin *ķışasü’l Enbiyâ* adlı eserinde, ķumartķu, “miras, armağan” şeklindeki kelime, metinde şu örnek cümlelerde kaydedilmiştir:

“Üçünçi köñlekim birle saçımnı anamķa ķumartķu ala beriñ (KE, 51v-3).”

“...ey Resülñiñ ķumartķusı(18) silâhñı ķodğıl... (KE 242v-17-18).”

Codex Comanicus’ta “*ķumar*” kelimesine “miras” ve “armağan” anlamları verilmiştir (CC 24). Yine Kıpçak Türkçesi yadigârlarından El İdrak Haşiyesi ile İrşadü’l Mülük ve’s-Selatin’nde “*ķumar*” “miras”; “*ķumartķı*” ise “miras”, “geride kalan” şeklinde anlamladılmıştır (KTS 162).

Древнетюрский Словарь’da “*ķumaru*” kelimesine örnekler Kudatgu Bilig’den seçilmiştir (DTS 465-466).

Karapapak-Terekeme Türkçesindeki *ķımirtxiş* kelimesine en yakın fonetik varyant, Hakas Türkçesindeki “*ķumartha/ķumarthı*”dır. “Hatıra”, “yadigâr”, “miras”, “vasiyet” anlamına gelen, *ķumartha/ķumarthı* isminin yanı sıra bu lehçede, *ķumarķalamak* fiili ise “hatıra bırakmak”, “miras bırakmak”, “vasiyet etmek” karşılığında yaşamaktadır (HTS, 194). Altın Arığ Destanında “Apsah kizi çoohtapça (Yaşlı adam söyler)”/“Çe Alıp Han Hıs (İşte, Alp Han Kız)”/“Altın Arığ’ın *ķumarthı*zı (Altın Arığ’ın yadigârı)”/“Mına pu polar (İşte budur)” (AA 300). Türkiye’de çağdaş şairlerden Yetik Ozan (Turgut Günay), genetik kodlarla ve miras yoluyla atadan toruna aktarılan türküleri tavsif ettiği “Bağlama” adlı şiirinde *ķumarı* sözünü “miras” karşılığında ustaca hafızalara kazıyarak ölümsüzleştirmiştir. “*Aşık*

sofrasında bir ayak olur/Şenlik bırakanda, Sümmânî alır/Humarı kan ile karışıp kalır/Atadan, toruna süresi vardır (Yetik Ozan, 2009/45-49)”

küsen-

“özenmek, gıpta etmek.”

Karapapak-Terekeme Türklerinde *küsenmek* kelimesi “hali, vakti yerinde, bahtlı ve şanslı insanlara başkalarının özenip gıpta ettiği durumlarda kullanılır. Özellikle gençlere ve çocuklara “Günüñ ağ olsun; yağvalıñ(ikbalin) açıl olsun, güzel günler göreseñ; ħamı saña küsensin(Güzel ömür sür, bahtın açık olsun, herkes sana özensin)”, şeklinde alkış sözü olarak işletilir.

Tarihi Türk lehçelerinde “istemek”, “arzu etmek”, “özlemek”, gibi anlamlara gelen *küsen-* fiilinden türemiş “*küsänmäk* (TT VIII.92)”, “*küsämiş* (özel isim, Pfal 10, 13; EUTS 123; KB, 502-506)”, “*küsänç* (istek, arzu, dilek Alt Gr 317; EUTS 123)”, “*küsänçik* (istenilen arzu edilen USp 285; EUTS 123)” EUTS 123”, “*küsädük* (istek, Alt Gr 317; EUTS 123)” gibi türevleri de vardır. Kutagu Bilig’te *küsemek*, “istemek”, “arzulamak”, “özlemek” anlamına gelmektedir.

“Küsermen yiğitlikke öknür özüm

Ökünçüm asıg yok keser men sözüm (KB 363).”

“Bu kılkın bu erdemleriñ bar için

Küsep keldim emdi tapuğka küçün (KB 838).”

Kaşgarlı Mahmud, bu kelimeye “eren kamug tawa.r küşeği “adamlar malları olmasını temin ettiler” örneğiyle almış; küşe.şür, küşeşmek için ise “mallarıyla övündüklerinde aynı”sını söylediklerini belirtmiştir (Ercilasun -Akkoyunlu, 2014:261).

Rabguzi’nin *Kıyasü’l-Enbiya* adlı eserinde *küsemek* fiili “arzu etmek”, “özlemek” anlamıyla yer almaktadır. Ayrıca eserde “*küsış*” ismi “istenilen”, “değerli”, ve “nadir” manasıyla kaydedilmiştir (KE 77r 21).

“Körküñe muñluğ boluban, körkini men küseyür(yüzünü görmek istediğimde seni özlerim KE 77r 21).”

öjeş- (<öçeş-)

“biriyle uğraşmak, biriyle inatlaşmak, biriyle yıldızı barışmamak”.

Öç kökünden türeyen “öçemek” ve “öçeşmek” fiili, Terekeme-Karapapak ağzında “öjeşmek” şeklinde yaşayan Eski Türkçeden günümüze ulaşmış arkaik kelimelerdendir. İlk olarak Uygur dönemi eserlerinde izlenen “*öçäşmäk*” fiili, “öçeşmek, kin beslemek, çekişmek (Man. III, 121-14, EUTS 145)” gibi *öç* kökünün işaret ettiği karşılıkla yakın anlamlar taşımaktadır. *Öçeşmek* fiili, daha sonra Karahanlı, Kıpçak, Çağatay ve Eski Anadolu dönemi eserlerinde de, bazı anlam ve ses değişikliklerine uğrayarak varlığını sürdürmüştür. Karahanlı Döneminde “öçeşmek” fiili, anlam daralmasına uğrayarak “yarış etmek” karşılığında kullanılmıştır.

“Öçeşme bu begler bile sen bolup

Sözün sözlemegil meger ked körip (KB 4086).”

“Ol meniñ birle öçeşti (O benimle yarış yaptı DLT I, 181-3)”.

Harezmi Türkçesinde “karşılıklı rehin ve teminat verme; birbiriyile bir işte yarış etmek” anlamında kullanılmaktadır. “Bu sözge öçeştiler. Bêş yılda bu iş bolmasa Ebû Bekr bêş tewe bėrmek boldı (KE 230v 14). Kıpçak dönemi eserlerinde, “yarışmak” anlamının yanı sıra, “bahse girişmek” gibi yeni bir anlam kazanmıştır (KTS 209). Çağatay Türkçesinde fonetik değişime uğramayan öçeşmek, “bahse tutuşmak; iddialaşmak; boğuşmak; kavga etmek; düşmanlık etmek” gibi anlamlara gelmektedir.

“Ağzıñ bile piste öçeşür.. (Şeyh Süleyman, 1298/1882: 26)”.

Eski Anadolu dönemi eserlerinde, fiilin bünyesindeki /ç/ sesi /c/ye dönüşmüştür. Öçeşmek fiili bu dönem eserlerinde anlam daralmasına uğrayarak, Kıpçak Türkçesindeki gibi “bahse tutuşmak” anlamına gelmektedir.

“Gözü geh can diledi, gâhi gönül

Bana aklım didi vergil öçeşme (TS 3046, Kadı XIV 482).”

Karapapak-Terekeme ağzında ise, /ç/ sesi /j/ye dönüşerek “öjeşmek” şekline girmiştir. Bu ağzda “öçeşmek” fiili hem fonetik, hem de semantik bakımdan farklılığa uğramıştır. Öjeşmek fiili, “canından bezdirinceye kadar biriyle uğraşmak” anlamındadır. Daha önceki “kin beslemek, çekişmek, yarışmak, bahse tutuşmak, boğuşmak, kavga etmek, düşmanlık etmek” anlamlarından biraz farklılaşarak, “Biriyle planlı ve ısrarlı olarak uğraşmak, birini canından bıktırıncaya kadar uğraşmak ve üzme” anlamında kullanılmaktadır. *Öçeşmek* fiilinin Türkçenin tarihi dönemlerindeki seyri şu şekildedir:

Uygur Türkçesinde *öçäş-* “kin beslemek, çekişmek (EUTS 145)”; Karahanlı Türkçesinde *öçeş-* “yarış etmek (DLT I, 181-3; KB 4086)”; “yarışmak, bahse girişmek (KTS 209)”; boğuşmak, kavga etmek, düşmanlık etmek” (Радлов, 1893:1907); *öçeş-* “bahse tutuşmak (TS, 3046).”

Clauson, öçeşmek fiilinin “intikam, öç” kökünden türetildiğini, “düşmanlık beslemek veya alay etmek, alt etmeye çalışmak” anlamına geldiğini kaydeder. Yine öçe- fiilinin, “bahse tutuşmak” karşılığında varlığını sürdürdüğünü söyler. Ayrıca, öçeş isminin ise, “ lades kemiği ve kavga, çekişme” anlamına geldiğini belirtir (ADPT, 21).

Derleme Sözlüğünde, “öçeşmek” fiili için, “lades tutuşmak”; “birbirine zıt gitmek (İrişli Bayburt; Selim Kars)”; “öç almak (Kütahya)”; “Karşılıklı birbirini aldatmak (Kütahya) karşılıkları verilmiştir. Ayrıca, “öcüm çekişmek”, “öcümleşmek”, “öcüm öcüm çekişmek”, “öcüm öcüm oynamak”, “öcüm tutuşmak”, “öcüşmek”, “öçeşmek” fiilleri de kaydedilmiştir (DS 3308-3309).”

Çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesi ağızlarında *öcəşmək*; “çekişmek”, “sataşmak”, “sürtüşmek”, “mübahase etmek” (*Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti IV cild* 2006: 544); Türkmencede öçeşmek “öfke duymak, öfkesi

artmak (Frank, Allen J.-Tachmuradova, Jeren Touch Werner, 1999:437)”; Hakasçada, “öçes-“ “(birbirine) kin beslemek; (birbirinden) öç almak; öç, intikam (HTS, 347)”; Altay Türkçesinde *öçöş-* “Birbirine kızmak” (Gürsoy-Duranlı, 1999:142) anlamlarında yaşamaktadır.

tez-

“kaçmak”.

Karapapak-Terekeme ile diğer Azerbaycan Türkleri ağızlarında “Anasından azan, atasından tezen (ipini koparan)” şeklinde bir deyim olarak yaşayan bu söz grubundaki “**tez-**” fiili Orhun Türkçesi metinleri de dâhil olmak üzere Türkçenin tarihi devirlerindeki pek çok metinde de “kaçmak” “dönmek” ve “gezmek” şeklinde mevcudiyetini sürdürmüştür.

“Ot(u)z (a)rtuğu tört yaşına oğ(u)z: t(ä)z(i)p t(a)bgaçka: kirti. (BK D, 38)”.

Kutadgu Bilig’de aynı anlamda pek çok beyitte *tezmek* fiili geçmektedir.

“Yayığ ol bu devlet iter hem buzar

Ne irsel turur, terk irigse tezer (KB 548).”

“Bitigçi bo işse biligdin tezer

Biligdin tezigli bitigdin azar (KB 2730).”

Divanü Lügati’t-Türk’te “kaçmak” anlamında “keyik tezdî (geyik kaçtı. DLT II 8-29)” ve “tezbek er (işten ve işe benzer şeylerden kaçan, çekingen adam)” (DLT II 289-7) ibareleri bulunmaktadır. Ayrıca, Divanda “dönmek”, “tavaf etmek” ve “çevrilmek” karşılığında tezgîn- fiili de yer almaktadır. “çığrı tezgîndi (çıkırcık döndü DLT II 241-24)” “ol yerig tezgîndi (o, yeri dolaştı, tavaf etti DLT II 241-26).”

Mukaddimedü’l-Edep’te ise “gezmek” ve “dönmek” karşılığında tezgînme fiili bulunmaktadır “tezgîndi ellerni, köp yöridi (ME 50, 99).”

tulla-

“atmak, fırlatıp atmak, terk etmek, bırakmak, işe yaramaz bulup bırakmak.”

Gerek Karapapak-Terekeme ağzında, gerekse Azerbaycan Türkçesinde *tullamak* fiiliyle aynı kökten türemiş olan “değersizleştirmek, değersiz ve gereksiz olduğu için atmak, işe yaramaz hale sokmak” anlamına gelen *tullangi eylemek* birleşik fiili de bulunmaktadır. Ayrıca “hoplamak, hoplayıp zıplamak” anlamına gelen *tullanmak* fiili de işletilmektedir. Karapapak-Terekeme ağzındaki bu fiillerin ortak türevi olan *tullamak* fiiline Kuzey-Batı lehçelerinde rastlanmamıştır. Buna karşılık söz konusu lehçelerde *taşlamak* fiili bulunmaktadır. Aynı anlama gelen *tullamak* ile *taşlamak* arasında fonetik bakımdan nasıl bir bağ veya paralellik kurulabilir? *Tullamak* fiilindeki *tul* hangi anlama gelmektedir? *Tullamak*, anlamdaşı olduğu *taşlamak* fiilinin bir başka varyantı mıdır? Bu noktada, /ş-l/ denkliği, meselenin çözümüne yarayacak ipuçlarını vermektedir. *Tullamak* ve diğer türevleri /ş-l/ denkliğinin örnekleridir. *Tullamak* fiilinin tabanında yer alan *tul*, *taş* anlamına gelmektedir. Ancak, Terekeme-Karapapak ağzında, “taş” için “tul” değil, “daş” karşılığı

işletilmektedir. *Tullamak, tullangı etmek ve tullanmak* dışında başka türevi olmayan bu fiiler, hakkında “Ortak Fiil Kökünden Türeyen Tul/Taş İle Tullamak /Taşlamak Üzerine Bazı Düşünceler” adlı makalemizde daha geniş bilgi bulunmaktadır (Özkan, 2013:1-8)

ütelen-

“telaş etmek, bir konuda aceleci ve sabırsız hareket etmek”.

Bu fiil, son devirlerde Anadolu ağızlarından standart Türkçeye geçerek işlek bir şekilde, ancak, “ertelemek, sonraki bir zaman dilimine bırakmak, tehir etmek” gibi tam olarak zıt anlamda kullanılmaya başlandı.

yağı

“düşman”.

Süsi böri t(ä)g ärmış, yağısı koñ tæg (ä)rm(i)ş (KT D 14; BK D11);

Yağı kelse imrem tepreşir (DTL I: 88-2);

Yağıka yalıñ teg eren teg uruş (KB 2289)

...yağı birle uruşgan/avsuz kaydı (ME:35)

Karapapak-Terekeme ağzında, “*Yağıdan yay uzunı*”, “*yağı görse yazığı gelmek*” şeklindeki deyimlerde yaşayan arkaik kelimedir. Eski Anadolu sahası eserlerinde yağı kelimesinin etimolojisini açıklayan ibareler vardır. Savaşta, göğüs göğüse veya adam adama çarpışma yakın mesafeden yapıldığı için, birbirine yakın gelmek, birbirinin yanına gelindiğinden düşmana yağı denildiği şeklinde izah edilmektedir.

yapırt-

“örtmek, kapamak, tıkamak (daha çok kulak için)”.

Karapapak-Terekeme ağzında, “örtmek, kapamak” anlamında yapmak fiili geçmemektedir. Buna karşılık, “gulağ yapırtmağ” şeklindeki deyimde, “örtmek, kapamak, tıkamak, işitmezlikten gelmek” anlamında kalıplaşmış olarak kullanılmaktadır.

yazılığ (<yazık) “günah”, “acımak, merhamet etmek” anlamına gelen **yazığı gelmek** deyiminde yaşamaktadır.

yosunlu

“gibi, benzer.”

Bu kelime, Karapapak-Terekeme ağzında “karaçı yosunlu(dilenci gibi/dilenci kılıklı)” deyiminde işletilmektedir. Kelimenin “karşılaştırmak/benzetmek karşılığında Isparta Karaağaç, Barla; Bilecik Söğüt, Tokat, Niğde Bor, Ankara Ayaş, gibi Anadolu ağızlarında yaşamakta olduğunu görüyoruz (DS, IX, 1993: 4299).

Bu söz Divanda “usnatmak: benzetmek” şeklinde geçmektedir (DLT, I, 1986:276; Dizin 700). Ayrıca Divanda, benzemek karşılığında “üslemek”, “üsner”, “üsnyü” şekilleri de mevcuttur (Divan I, 1986:288; II 223; III 147; Dizin 716).

KISALTMALAR VE KAYNAKLAR

- ARAT, R. R. Arat, (1979), *Kutadgu Bilig I Metin*, 2. Basım, Ankara: TDK Yay. [KB]
- ATA, Aysu, (1997), *Nāsırü'd-din Bin Burhānū'd-din Rabgūzi Kıssaşū'l Enbiyā (Peygamber Kıssaları), Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, Ankara: TDK Yay. [KE]
- Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti*, (2006), IV cild, Bakı: Şərq-Qərb N.
- BANG, W.-GABAİN, von A. (1929), *Türkische Turfan-Texte I*, TT II (1929), TT III(1930), TT IV (1930), TT V(1931), GABAİN, von A.-ARAT, Reşit Rahmeti, TT VI (1934), Arat, R. R.-EBERHARD, TT VII (1936), GABAİN, von A, TT VIII (1954), GABAİN, von A-WINTER, W., TT IX(1958); GABAİN, von A., TT X (1959) Berlin, Akademie-Verlag. [TT]
- БАСКАКОВ Н. А. (1988), *Историко-типологическая фонология тюркских языков, Институт языкознания*, Москва: Наука.
- CAFEROĞLU, Ahmet(1968), *Eski Uyğur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, TDK Yay. [EUTS]
- CLAUSON, Sir Gerard, (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford Press. [ADPT]
- Древнетюркский Словарь*, (1969), Ленинград. [DTS]
- ECKMANN, János - Semih TEZCAN - Hamza ZÜLFİKAR, (1995), *Nehcü'l-Ferādis I*, Metin, İstanbul: TDK Yay. [NF]
- ERCİLASUN, Ahmet B. -AKKOYUNLU, Ziyat, (2014), *Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lugati't-Türk Giriş-Metin, Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- ERĞİN Muharrem (1963), *Dede Korkut Kitabı II İndeks*, Ankara: TDK Yayınları.
- , (1994), *Dede Korkut Kitabı I, Giriş- Metin-Faksimile*, Ankara: TDK Yayınları [DDK]
- FRANK, Allen J.- TACHMURADOVA, Jeren Touch Werner (1999), *Turkmen-English Dictionary*, Kensington: Maryland USA Dunwoody Press
- GABAİN, A.Von (1974), *Altürkische Grammatik*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz. [Alt Gr]
- GÖKYAY, Orhan Şaik, (2000), *Dedem Kokudun Kitabı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- GRØNBECH, Kaare, (1942), *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Copenhagen: Monumenta Linguarum Asiae Maioris [CC]
- GÜLENSOY, Tuncer, (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları,
- GÜRSOY-NASKALİ, Emine vd. (2007), *Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara TDK Yay. [HTS]
- ,ve Muvaffak DURANLI (1999), *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- İNAN, Abdülkadir, (1968), *Makaleler İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- KAŞGARLI MAHMUD (1938-1941), *Divanü Lugati't-Türk* [Hazırlayan: Besim Atalay] I (1939), II (1940), III (1941), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını. [DLT]
- ÖZKAN, Fatma (1977), *Altın Arıç*, Ankara: Bilig yayınları. [AA]
- ,(2013) “Ortak Fiil Kökünden Türeyen Tul/Taş İle Tullamak /Taşlamak Üzerine Bazı Düşünceler”, *Türk Kültürü*, 2013/2: 1-8
- ÖZKAN, İsa, (2011),“Yapa Yapa Karlar Yağsa Yaza Kalmaz”, *Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara: Türksoy Yay.:23- 30.

TÜRKÇENİN KARAPAPAK-TEREKEME AĞZINDAKİ ESKİ İZLERİ

- RÄSÄNEN, Martti, (1969), *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*, Helsinki.
- РАДЛОВ, В. В.(1893), *Опыт Словаря Тюркских Наречий*, Част I-2 Част VIII-2 (1911) Санктпетербург.
- PEKARSKİY, E. K., (1945), *Yakut Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları. [YS]
- СЕВОРТЯН, Э. В. (1974), *Этимологическая Словар Тюркских Языков, Общeturкские и межтуркские Основы Основы на гласные*, Москва, [ESTY]
- ŞEYH SÜLEYMAN Efendi-yi Buhari, (1298/1882), *Luğat-i Çağatay ve Türki-i Osmanî*, İstanbul: Mihran Matbaası.
- Татар Теленең Аңлатмалы Сузлеге*, (1977), Казан. [TTAS]
- TEKİN, Talat (1988), *Orhun Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları. [BK K (Bilge Kağan Kuzey)]
- , (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara. [TY]
- ТЕНИШЕВ, Э. Р., (1984), *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика*, Москва, Наука.
- TIETZE, Andreas, (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı I*. Cilt A-E, İstanbul-Wien: Simurg Yay.
- TOPARLI, Recep-VURAL, Hanefi- KARAATLI, Recep, (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.[KTS]
- Türkçe Sözlük*, (2011), (11.basım), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I, VII, IX* (1993), 2. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.[DS]
- USER, Hatice Şirin, (2010), *Köktürk ve Ötüken Uygur Kaganlığı Yazıtları*, Konya: Kömen Yay.
- VAMBERY, A. H.(1878), *Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen*, Leipzig.
- XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I A-B**(1963), *O-T V* (1971), *VI U-Z*, (1972) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [TS]
- YETİK OZAN(2009), *Bütün Şiirleri, Atmaca Uçurumu-Ülkü Bağı-Yücelmek*, Ankara: Ötüken Neşriyat.

